

Tomás Martínez Romero escriu des de Castelló (Universitat Jaume I) i José Argüés Aldaz des de Saragossa.

El vincle i estimació de Lola Badia vers la cultura i llengua italianes es manifesta amb l'alta participació de docents i investigadors italians com Giovanni Albertocchi (Universitat de Girona), Annamaria Annicchiarico (Università Roma Tre), Chiara Crisciani (Università di Pavia), Giorgio Faggin (Università degli Studi di Padova), Lino Leonardi (Scuola Normale Superiore, Pisa), Raffaele Pinto (Universitat de Barcelona), Elena Pistolesi (Università per Stranieri di Perugia) i Ilaria Zamuner (Università di Chieti-Pescara).

La seva inestimable aportació als estudis lul·listes la podem vincular amb les col·laboracions d'Anthony Bonner (Maioricensis Schola Lullistica), Fernando Domínguez Reboiras (Albert-Ludwigs-Universität), Alexander Fidora (ICREA-UAB), Annemarie C. Mayer (Katholieke Universiteit Leuven), Michela Pereira (SISMEL, Firenze) i Maribel Ripoll (UIB), però també amb les dels membres del Centre de Documentació Ramon Llull, Robert D. Hughes, Simone Sari i Maria Toldrà.

La seva formació com a romanista i en llengües hispàniques, així com la seva tasca com a filòloga de la llengua catalana amb alta vocació internacional, la evidencien les contribucions dels promotors del català a Hongria, Kálmán Faluba i Károly Morvay (Universität Eötvös Loránd de Budapest), les dels traductors i filòlegs Roger Friedlein (Ruhr-Universität Bochum), Jeremy Lawrance (University of Oxford), Albert Lloret (University of Massachusetts Amherst) i Josep Massot i Muntaner (IEC). En aquest sentit, també convé mencionar les aportacions de l'assessor lingüístic del Parlament de Catalunya, Jordi Parramon, del filòleg i acadèmic de la llengua espanyola Francisco Rico, de la filòloga catalana Isabel de Riquer Permanyer, del poeta i crític literari Pere Rosselló i de l'editor Barry Taylor (The British Library).

Igualment, els interessos de recerca de Lola Badia els podem indagar a partir dels temes dels treballs publicats en aquest homenatge, com són el *Curial e Güelfa*, Ausiàs March, l'astronomia, Joan Roís de Corella, *Tirant lo Blanc*, Andreu Febrer, Nicolau Eimeric, Ramon Llull, la medicina, Dante, Petrarca, Sèneca, Francesc Eiximenis, Pico della Mirandola, Bartomeu de Tresbens o Jordi de Sant Jordi, entre molts altres.

El segon volum es clou amb el recull de *Resums/Abstracts* (365-406), la prolífica *Bibliografia de la Lola Badia (1971-2020)* (407-474), ordenada cronològicament, i la *Taula d'adhesions a l'homenatge* (475-480), amb més de deu institucions promotores, més de trenta institucions adherides i més de cent cinquanta adhesions particulars que expressen el seu reconeixement a la docent i investigadora homenatjada.

Maria CABRÉ DURAN
Universitat de Girona

Gemma AVENOZA, Laura FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ i Lourdes SORIANO ROBLES (ed.),
La producción del libro en la Edad Media. Una visión interdisciplinar, Madrid, Sílex
2019, 467 p.

Vist des del present, es fa difícil imaginar que un manuscrit d'època medieval pugui aportar un ric cabàs d'informacions diverses que van molt més enllà dels continguts que transmet la lletra que té escrita en els folis. Talment com les legions d'arrò-

podes necròfags que classifica i data un entomòleg forense quan analitza un cadàver o —per no fer servir un símil tan escatològic— com el geòleg que estudia un estrat de roques o l'arqueòleg que investiga el fòssil d'un dinosaure. El fet és que només una activitat interdisciplinària com la que recull el subtítol d'aquest volum permet reunir la varietat de disciplines i experts que intervenen en la comprensió d'un llibre escrit —construït en dirfem— en l'edat mitjana i, en molts casos, abans de començar-ne la lectura o sense necessitat ni tan sols de llegir-lo.

La coincidència en una xarxa d'excel·lència, «Libro medieval hispánico», és el punt de partida perquè hagen pogut col·laborar en aquesta monografia especialistes de diferents universitats i en diverses disciplines (codicologia, paleografia, enquadernació, filologia, història de l'art o humanitats digitals) orientades a la investigació sobre el llibre medieval, focalitzat en l'àmbit peninsular i especialment en la versió manuscrita, però amb aplicacions també als llibres publicats en temps de la impremta. És el primer tret meritori d'aquesta obra, el de la col·laboració interdisciplinària, imprescindible quan es tracta d'extraure informació d'un objecte d'estudi com el llibre antic, en el qual conflueix una allau de factors que poden aportar dades essencials, tenint en compte que els manuscrits sovint transmeten textos anònims, descontextualitzats, fragmentaris o, en moltes ocasions, una barreja d'obres distintes, a voltes d'autors i èpoques diferents, que conviuen en un mateix còdex per motius diversos. El segon mèrit és l'afany de claredat expositiva, la voluntat per fer accessibles els principis de les diverses disciplines abocades a l'estudi del llibre antic. Aquest esforç didàctic es fa evident en el fet que molts dels capítols que integren el volum s'inicien amb un apartat previ dedicat a delimitar la terminologia específica associada a cada disciplina, amb definicions o delimitacions del contingut semàntic d'uns termes que de vegades s'utilitzen de forma inadeguada; és un detall que ajuda a evitar ambigüitats i a situar correctament els conceptes.

Igualment, les obligades restriccions d'espai per a aprofundir en tots els aspectes queden compensades amb la rica i completa bibliografia que acompanya cada capítol, amb les obres de referència citades o els treballs en què el lector interessat pot completar-ne la informació. Són les característiques habituals en el manual —terme evitat per les autores— d'una disciplina, amb la peculiaritat que en aquest cas hi conflueixen diverses disciplines orientades a un mateix objecte d'estudi. És, doncs, doblement lloable el propòsit que ha guiat aquesta obra, enunciat així en la presentació inicial: «subsana algunas lagunas detectadas en las publicaciones sobre el libro medieval hispánico, raramente abordado desde una aproximación interdisciplinar» (p. 10).

El volum s'inicia amb un capítol dedicat a «La elaboración del código: espacios y artifices», a cura de Josep Antoni Iglesias-Fonseca (UAB) i Gemma Avenzoza (UB). A més de servir d'introducció general, el capítol fa una repassada pels principals centres peninsulars de producció librària, els *scriptoria* monàstics i catedralicis en l'alta edat mitjana i els còdexs més destacats d'aquests cenobis (beats, cartularis, bíblies), als quals se sumen a partir del segle XII nous centres i nous productors (copistes laics, produccions per a l'*studium generale*, participació de la institució notarial, copistes ocasionals o professionals, etc.). Tanquen el capítol unes puntualitzacions sobre el concepte *manuscrit de taller*, per a qüestionar o almenys matisar l'existència de tallers professionals de còpia durant el període medieval.

Gemma Avenzoza, veritable Sherlock Holmes en l'anàlisi de manuscrits medievals, és l'encarregada del capítol «Codicología: estudio material del libro medieval», en el

qual explica de forma ben entenedora els principis d'aquesta disciplina que s'acosta al llibre per a extraure'n el màxim d'informació: lloc de producció, tipus de còpia, materials emprats (pergamí, paper, tintes) i distribució en el còdex, marques d'aigua, formats, instruments d'escriptura i pautat, formats i estructura dels còdexs (distribució dels quaderns), reclams, signatures, foliació, etc. Completa el capítol un detallat procediment de descripció codicològica, explicat pas a pas segons el formulari que ella mateixa ha perfeccionat al llarg d'anys d'*ensumar* manuscrits i impresos per biblioteques d'arreu del món dins el projecte PhiloBiblon, probablement el recurs més veterà i més emprat pels investigadors d'aquest àmbit, en les diverses branques que l'integren actualment: BETA, BIPA, BITAGAP i BITECA.

El capítol dedicat a la dimensió més artística del llibre medieval, «Manuscritos iluminados: artifices, espacios y contextos productivos», és obra de Laura Fernández (UCM), que repassa aspectes com els artífexs de la il·luminació, el procés d'aprenentatge, els espais de treball i, fins i tot, la mobilitat dels artistes o el procés de plantejament i definició de l'aparar icònic i decoratiu dels còdexs, a més de les tècniques i els procediments artístics. En aquest capítol trobarem informació sobre algunes compilacions medievals en què s'explicitaven aspectes tècnics relacionats amb la il·luminació, com les receptes per a la preparació de pigments; s'hi detallen també processos com l'aplicació del pa d'or o els aglutinants, els estris emprats, els colors o els productes dels quals s'extreien, etc. Així mateix, és un encert d'agrair que el volum haja sigut *il·luminat* també amb reproduccions dels diversos aspectes comentats, detall especialment rellevant en aquest capítol, en què podem veure exemplificats a tot color un *bas-de-page*, una *drôlerie* o retrats de diversos il·luminadors fent el seu ofici, la qual cosa facilita en bona mesura la comprensió dels continguts.

Els aspectes relatius al recobriments exterior del llibre són sintetitzats en el capítol d'Antonio Carpallo (UCM), «La encuadernación del libro en la Edad Media». A més d'un apartat inicial de delimitació terminològica, hi trobarem explicats de forma clara els diversos aspectes relatius a l'enquadernació del llibre antic: tècniques, materials, estils, elements decoratius, etc. Semblen aspectes merament ornamentals, però conèixer les diferències entre l'enquadernació occidental i l'oriental, per exemple, pot ser útil per a esbrinar el lloc de producció d'un còdex. Ens informen també que el llibre arribà a convertir-se en moltes ocasions en un objecte de luxe i que els lligadors de llibres —nom que rebien els enquadernadors a Catalunya— treballaven com autèntics orfebres en alguns exemplars.

Tanmateix, com que no sempre tenim la sort que els manuscrits medievals ens arriben íntegres i en perfecte estat de conservació, sinó que sovint ens han pervingut desenquadernats, esbocinats, mig corcats per cucs o *Lepisma saccharina*, difuminats per la humitat o esquarterats en fragments d'extensió més o menys variable, Iglesias-Fonseca, que ha dirigit uns quants projectes d'investigació dedicats a aquests temes, ens ofereix un altre capítol amb les consideracions que convé tenir en compte quan es tracta d'analitzar obres que s'han conservat de forma fragmentària (*membra disiecta*). És també un mena d'homenatge a alguns dels artífexs capdavanters en la conservació i la recuperació del patrimoni bibliogràfic, estudiosos que posaren les bases científiques d'aquesta disciplina per evitar les diverses formes de *bibliocaust* —terme encunyat per ell mateix—, és a dir, els processos de destrucció —en els casos més greus, per irremeiables— o reciclatge de llibres, no sols per a les funcions més conegudes com a reforç de cobertes o enquadernacions, sinó també en altres formes més peregrines en l'interior d'alguns instruments musicals (especialment orgues). Precisament aquests

usos tan rocambolescos són els que han fet possible recuperar textos antics; i són una font molt valuosa que pot aportar informació sobre la datació d'una obra, dades sobre l'autoria, la procedència o que permet disposar de testimonis complementaris —sovint el testimoni únic— per a la *constitutio textus*.

A pesar que el llibre manuscrit constitueix el nucli més important del volum, hi ha un capítol específic, de María Jesús Lacarra (UZ), centrat en el llibre imprès, sobretot en els primers anys de la impremta, el qual ajuda a entendre el funcionament d'aquest invent que revolucionà la producció librària. En aquestes pàgines trobem els coneixements imprescindibles per a distingir estats o emissions en l'edició d'una obra o per a identificar una edició a partir d'elements com la portada, el colofó, les marques, les filigranes, els gravats, les xilografies o altres detalls. Hi són valorats també els paratextos que poden acompanyar una edició i que sovint aporten informació valuosa sobre l'obra: contractes d'edició, llicències o documents relatius a la censura (taxes, privilegis, índexs de títols prohibits) o a les diverses mans per les quals ha passat un llibre (dedicatòries, notes de posseïdors, versos, etc.).

Els últims capítols del volum presenten la connexió amb les tecnologies informàtiques. Andrés Enrique-Arias (UIB) hi analitza els corpus informatitzats que poden ser útils per a l'estudi del llibre antic. Més que una llista de recursos, ens posa sobre l'avís de les limitacions i les precaucions que cal prendre en l'ús d'aquestes eines pel que fa a la coherència o la qualitat dels textos informatitzats. Com adverteix (p. 335), els recursos informàtics no substitueixen les habilitats que han d'acompanyar el treball filològic, ni la intuïció afinada guanyada amb l'experiència de l'expert. Ofereix un complement a les seues reflexions María Morrás (UPF), en el capítol «El códice en la era digital», amb una sèrie de consideracions a propòsit del «frenético amontonamiento virtual y algo caótico de objetos, datos y proyectos», que sovint no són més que «meras reproducciones analógicas» i no pas «verdaderos objetos digitales» (p. 373). A la vista de la llarga llista de recursos digitals consignada en l'apèndix, destaca, sens dubte, la necessària pluridisciplinarietat, ja comentada, en l'estudi del llibre medieval, la col·laboració entre equips i investigadors d'àmbits diversos. L'annex de María Morrás, amb la col·laboració de Lourdes Soriano (UB), proporciona, si més no, un repertori útil, complementari al treball presencial davant els còdexs, ordenat per categories: portals, bases de dades o catàlegs de manuscrits, impresos o textos digitalitzats, biblioteques digitals per països o llengües, biblioteques virtuals, bancs de dades amb recursos útils sobre codicologia, paleografia, iconografia, enquadernació, filigranes, plataformes col·laboratives, etc.

Tot plegat, els ingredients presentats converteixen aquesta obra, si no en el manual fonamental per als estudiosos del llibre antic, sí en el plat obligat per a qui vulga endinsar-se en l'engrescadora aventura d'estudiar manuscrits medievals. El volum permet una aproximació al llibre antic des d'enfocaments disciplinaris complementaris, perquè els investigadors iniciats o els neòfits que vulguen encarar l'anàlisi d'un manuscrit medieval o d'un llibre incunable siguin conscients que tenen davant un cadàver complex, curull d'informació que cal saber extraure'n, el qual pot ser disseccionat des de prismes diferents. No debades, potser rau en aquesta característica, precisament, l'encomanadissa passió que desperten aquestes finestres al passat que són els còdexs medievals.

Joan M. PERUJO MELGAR
Universitat d'Alacant